

by tři, a ještě k tomu mladí literární vědci mohli mít pravdu proti většině „osvědčených a známých »myslitelů«“.

(..)

(1965)

NAD PROMĚNOU FRANZE KAFKY

Václav Černý

Právě u nás vyšla ve velmi pěkném překladu Proměna od Franze Kafky a žádáte ode mne, který nejsem kafkovským odborníkem, článek o ní. Začínám, jak vidíte, výmluvou a omluvou, pečuji, aby hned moje první věta obsahovala slušné alibi. Ujišťuji vás, že moje alibi je slušné nejenom v tom významu, že je dostatečné a spolehlivé, ale že chce být i výrazem skutečné slušnosti, to jest skromnosti a zdrženlivosti. Něčím takovým by měli po mém soudu začínat i opravdoví kafkovci. Psát o Proměně nemá totiž smyslu, nepokusíte-li se o dešifraci jejího kryptogramu: vaším úkolem je vycouvat v černé noci a tak trochu po ohmatu od temného a šálivého symbolu zpět k jasné, zřejmé, denní věci, kterou symbolizuje, vrátit se prostě – abychom si šli pro příměr k jinému autoru „Proměn“, Ovidiovi – od hašteřivých, ječících a lhoucích si lidí, které Deukalion a Pyrrha po potopě tvořili házejíce za sebe kamení, k těm kamenům; ty jsou pevné, zřejmé, nevřeští, nelhou a dosud se nemění. Potíž je v tom, že předem nevíte, že to budou kameny; možná, že oba prarodiče za sebe házeli hned smetí. Vzhledem ke Kafkovi to páni kafkovci nevědí dosud: ještě se mezi sebou nesrovnali v tom, je-li Kafkovo poselství sociálně kritické, nebo náboženské, nebo ateistické, nebo psychoanalytické, nebo byl-li Kafka svěrázným realistou, nebo spíš expresionistou, nebo především stylistickým virtuosem. Felix Weltsch (1957) má za to, že je v podstatě humoristou; jeho humor má prý ovšem cíle teologické, chce usvědčovat dnešního člověka z náboženského nihilismu. Také není nejmenší jednoty v tom, je-li Kafka číře zoufalý, nebo hlásá-li (nebo alespoň dovoluje) nějakou lidskou

naději. A což, dodáváme nazdařbůh my, chce-li být toto absurdní dílo jen a jen konstatací *nesmyslu*, čiročirým zvěstováním chaosu? Sám mám za to, a vložil jsem (až příliš stručně) na jiném místě, že je Kafka umělcem *filozofujícím* (v pojetí filozofie jakožto „Existenz-erhellung“) a v podstatě psychologizujícím *etikem*, vyjadřujícím se *symbolem* nebo *mýtem*. Celý moderní román tíhne dnes tímto směrem: bylo by myslitelné, že by se byl Kafka dočkal čtvrtstoletí po své smrti ohlušujícího světového úspěchu, kdyby v něm bylo dnešní umění neobjevilo blíženice a předchůdce? Chraň bůh, svoje mínění nevnucuji. Podle mého by dokonce mělo studium Franze Kafky pokračovat všemi zmíněnými směry a jako by všechny ty koncepce a perspektivy byly stejně oprávněné: pravda pravdoucí bude objevena v nějakém bodu jejich konvergence, ale každý doufej, že se do toho bodu z té jeho pravdy dostane plných osmdesát procent!

S větší jistotou bych si troufal mluvit o pracovní *metodě*. Jsou kafkovci (a iniciátor kafkovských studií Max Brod hned na prvním místě), kteří vám předem poslouží hotovým, celistvým a úplným názorem o povaze Kafkova vesmíru; teprve potom přistupují k analýzám jednotlivých děl a „dosazují“, nutí jednotlivost, aby se poslušně vměstnala do dané kontextury celku. Wilhelm Emrich (1958) dokonce tvrdí, že tomu tak u Kafky musí být: nejdřív obecný smysl, potom jednotlivé rozborů. To je fešácká metodika. A to prosím není *celý* Kafka dosud vůbec znám, a co je známo jen z Brodova vydání, potřebuje kritické reedice; Brod přítelovy texty „upravoval“. Na opačném pólu vládne zásada, že dlužno vyjít z trpělivých a zevrubných analýz jednotlivých prací, prostudovat každou zvlášť a samostatně, jako by Kafka mimo ni nebyl nic jiného napsal, a z mozaiky složit celkový obraz a smysl díla. Metodika krátkozrakých pedantů. Ve skutečnosti dlužno studovat vskutku novelu po novele, román po románu, ale pokaždé ve vztahu k celku, s vědomím všeho díla ostatního, při stálém srovnávání a odvolávání se k veškerým textům. A studovat a vykládat současně myšlenku díla, jeho mravní nebo jiný cíl, stavbu, styl, povahu výraziva, a v jejich vnitřních vztazích a ovlivnění. Ale tu pak je zakázáno nechat za sebou jedinou věc nevyjasněnou, není přípustné dovolovat si, co dovoluje nad Kafkou Albert Camus (1943), totiž dvojí stejně možnou interpretaci daného prvku nebo i žádnou interpretaci; leda s výslovným přiznáním svých mezí. Nejhorší ze všeho je přibližně zachytit jeden nebo dva významové prvky symboliky – neboť i slepé kuře někdy zrnko najde – a ostatek vycpat všeobecným povídáním, kde jedna málo srozumitelná věta odporuje druhé.

Nemýlím-li se, právě jsem se vlastně zavázal, že způsobem, který doporučuji, promluví o Proměně. Zbývají mi na to z rozsahu, který mi

určujete, dvě stránky a měla by být napsána studie alespoň v rozsahu samotné povídky. Tedy na moje nebezpečí!

Proměna je historie obchodního cestujícího Řehoře Samsy, který „se jednoho rána probouzí z nepokojných snů a shledá ve své posteli, že je proměněn v jakýsi obludný hmyz“. Máte trojí na vybranou, ačkoli to trojí je v podstatě jedno:

1. Samsa se v štěnici nebo chrobáka vskutku proměnil (počnete si s objektivní nemožností tohoto faktu, co chcete, koneckonců to není vaše věc, nýbrž autorova; a povídka je *jeho*, může si v ní tedy dělat, co *on* chce, a třeba i předstírat nemožnosti. Že nás autor nutí věřit ve věci nepřirozené? Přejde na to, odpovídáme, pojem přirozenosti se u Kafky klade jinak než pro nás. Jeho Samsa je svou změnou překvapen, ale hned ji přijme: shledává přirozeným, co se s ním děje. Tak co čtenář ještě chce? Není-li spokojen, ať si jde číst Waltera Scotta!);

2. Samsa se zbláznil působením tíživé duševní nerovnováhy, která v něm právě dospěla krize, a pokládá se za štěnici, vidí se a cítí jako skutečná štěnice a bude se jako štěnice chovat, bude mít její reakce, bude neschopen postavit se na dvě, hřbet mu strne na krunýř atd.;

3. Samsa se v štěnici neproměnil, ani se jako štěnice delirantně nevidí, ale došlo mu se strašlivou zřejmostí, že je lidskou štěnicí, a nic víc, a na každém prstu, na každém pohybu si ozřejmuje, že mu svítla strašná pravda, je vskutku línou, smrdutou, parazitní lidskou štěnicí. Sám volím první případ, avšak z obou ostatních možností do něho integruji jisté prvky; které, hned uvidíte, ale uhodnete to předem: ty štěničí a ty – lidské. Vždyť přece, tak nebo onak: pan štěnice Samsa. Ať volíte ostatně kteroukoli možnost, Kafkova povídka až do konce vyhoví požadavku nebo předpokladu, dovolí interpretovat i ten nejmenší dějový štěničí nebo chrobáčí detail. Kafka je logik důslednosti přímo děsivé: Je absurdní, ale v absurdnosti logický a souvislý; je tragik, ale tragizuje banalitou; svým významem se pohybuje v mravní abstrakci, ale svým příběhem na konkrétní zemi a po čtyřech nebo po šesti, nebo kolik má štěnice noh. Co je již zcela jednoznačné, je to další a hlavní: smysl proměny. Člověk se přece ve štěnici může zvrtnout jen za trest. Odměnou to nebývá. Je to pád z lidskosti, zhroucení do stavu mrzkého živoření, kde není již duševního a mravního nic, a i to fyzické ztratilo vše, co přírodu činí krásnou a důstojnou. Zeštěnění člověka předpokládá a zahrnuje lidskou vinu, zradu na lidskosti, která je posláním a povinností. To je snad zřejmé dost, vždyť je to očividná zkušenost tohoto světa. A kterou to povinnost zradil Řehoř Samsa? To je v Proměně výslovně řečeno. Na Samsu před nějakou dobou spadla povinnost vydržovat zchudlou rodinu, otce, matku, sestru. Není to

povinnost nijak vznešená, takové mají ostatně lidé zřídka. Je dokonce fádni, nudná, protivná: Samsa jde dělat obchodního cestujícího k protivnému šefovi. Sbohem, všechny sny, cíle a plány, sbohem, představy o vlastním a samostatném životě, o niterné i vnější svéprávnosti! Ne, že by přitom Samsa neplnil svůj rodinný úkol ochotně, má ty svoje docela rád, nejvíce sestru Markétu (přesně tak, jako tomu bylo ve středu Kafkovic rodiny s Franzem!). Ale stejně těžce snáší ubíjející fadesu svého altruistického chlebaření: ten nesympatický šéf! Ten špiclík prokurista! Toho raného vstávání! Řehoř Samsa není ve skutečnosti ničím, nedal se ničemu a nikomu: živí rodinu, ale chtěl by nemusit ji živit a být svůj; touží po tom být svůj, ale co naplat, musí živit rodinu! Představuje jakýsi stav shnilého váhání mezi dvěma povinnostmi, které se ovšem vylučují! Je vtělená polovičatost, je absolutní odcizení, dokonalá *alienace*! Ó, kéž si dovede říci: Moje povinnost k rodině je tíživá a nudná a všední, ale není dána vznešeností povinnosti její tíživostí, neplyne velkolepost zásluhy z nudné dřiny, kterou stojí, a neexistuje velikost všednosti? Ale on si to nedovede říci. Ó, kéž se naopak dovede dopustit hříchu a násilí na rodině, která se dopouští hříchu a násilí na něm, kéž ji dovede ze sebe setřást a vykročit za vlastním osudem! Ale on nedovede ani to! Má platit zároveň bohu a císaři, a také platí: jenomže dává bohu, co není božího, a císaři odevzdává, co není císařovo! „Ó, bys byl horký nebo studený! Ale že nejsi ani horký, ani studený, vyvrhnu tě z úst Svých.“ (Písmo) V danou chvíli Řehořova nicotnost uzraje: nechce být, a také už nikdy nebude sebou samým; ale také už nebude plnit svoji povinnost k rodině. Protože však je člověkem zbabělým (což nebude štěnicí?), jeho vzpoura proti povinnosti se projeví nízcí, zbaběle a s výmluvou: Samsa „zaspí“. On přece za to nemůže, on nechtěl, on lituje, ujišťuji vás, pane prokuristo, ať pan šéf promine: zaspí, a probouzí se již – jako štěnice. Je jí od okamžiku, kdy zaspal proto, že zaspal chtěl (budík budil!), ačkoli by to nepřiznal. A co dál? Dál je to stejně kruté logické a důsledné jako předtím. Řehoř svoji vinu zvětší tím, že svůj štěnicí osud přijme. Že se v něm uhnízdí. Jeho zrada na sobě, jeho zrada na ostatních, jeho nicotnost nebo *znícení* se tím stává vinou dobrovolnou: adoptoval svůj hřích, svoji nízkost, svoje odcizení sobě i druhým, svoje nic. Je teď už jen čirým sebe-vědomím viny, je štěnicí víc a víc. A je jí tím spíš, že je i ustavičným sprostým alibi, které o sobě ví, že je sprosté: Rád bych ty své drahé živil dál, ale jak to mám udělat, vidíte přece, že jsem štěnice! Ale vizte přitom, jak se to lezoucí Alibi těch svých drahých drží! Jak by ne, vždyť je ztělesněním viny na nich a je alibi vůči nim. Zároveň před nimi utíká a zalézá pod postel, vidí, jak se jim hnusí; a leze za nimi, sleduje je z hloubi doupěte, pokukuje k nim z prahu, spoléhá na ně, počítá

s jejich milosrdenstvím, je na ně odkázán. A pokládá se vytrvale a náročně – štěnice! – dál za syna svého otce a své matky, za bratra své sestry: důkaz, že proměnu dlužno vskutku interpretovat ve významu zborcení mravního, neboť ani vrah neztrácí svoje přirozené synovské právo (neboť nemůže ztratit skutečnost svého synovství), ale hlavně není otce, aby mohl být i ve vrahovi syna popřít (nanejvýš zapřít). Za žádnou cenu nechce štěnice být vyřata jako shnilý úd z lidské souvislosti, to jest z oběhu lásek a povinností: Její štěničí absurdita popřela sice tento oběh v tom smyslu a směru, pokud jeho proud šel od ní k druhým, pokud byl povinností plněnou k druhým; ale ovšem požaduje, aby se dobrotivé kolotání dalo dál, byť i formou almužny, vůči ní. Jak dobře přitom štěnice Řehoř ví, že Mravní zákon zní: „Pohoršuje-li tě ruka tvá, utni ji!“ Nechce však být uřat. Chce shnit. A ruka, nebo štěnice, nebo Řehoř, nebo sebevědomí viny zde vskutku uhnije. Štěnice chátrá, plesniví, slábne, bředne, bolaví pod pohledy nebo vrženými jablky lidského odporu, v němž je čím dál tím menší podíl účasti, rodinného soucitu, lítosti s viníkem. Skončí tím, čím nutně končí rozkládající se skutečnost, ať lidská a mravní, ať zvířecí a fyzická: loužičkou špíny, již bez tvaru a smyslu, jež je smetena do splašek a vynešena s odpadky. A veliké je mlčení po ní, jakož ani v Proměně není výslovně řečeno, co posluhovačka udělala nakonec se zbytkem Řehoře Samsy za nepřítomnosti rodiny, jen je tu náznak něčeho hrozného. Nebudeme sledovat proces měnících se pocitů otce, matky, sestry, který nyní bude srozumitelný již každému: Je to směs pocitů viny – ano, i *jejich* viny, cožpak nevalili na Řehoře povinnost, na kterou nestačil? – hrůzy, studu, zdrceného soucitu, odporu, potom rostoucí netrpělivosti, nakonec úlevy a osvození. Spíš se ještě na okamžik chceme zastavit u málo srozumitelných vedlejších figur: je tu služka, stará posluhovačka, která ji nahradí, a tři nájemníci. Nuže, představují něco, co je u Kafky zastoupeno absolutně vždy, co nenesé téměř nikdy osobní jméno a co nejvhodněji nazveme: Neosobno; nebo Veřejné mínění; nebo Hlas a síla těch ostatních. Zde tomu Kafka popřál trojí odstín významový, mravní, a tedy i trojí chování vůči proměněnému. Mladá služka má reakci přirozenou, zdravou, ač primitivní: přemůže ji rázem hnus, nechce s tím dál být, uteče. Baba posluhovačka má nejbliž k Veřejnému mínění, pokud toto je prostým zdravým rozumem a přirozeným mravním citem: je jediná, která se člověka-štěnice nebojí – Kuš mi z cesty, hovnivále, takových jsme již viděli! Jediná, která jím není ani moc překvapena. Jediná, která mu projeví cit náležitý a objektivní: směs soucitu a opovržení; a dá mu, což jeho jest: nažrat splašků. Jediná, která ví, kam to nakonec vynést: na hnůj. A ti tři pánové, šediví, nenápadní, s plnovousy, Veřejné neosobno v tom nejméně sympatickém

smyslu, to jsou přece rodní bratři těch dvou pánů v cylindrech, kteří za šerého úsvitu bez mrknutí okem na rozkaz soudu vykonají rozsudek na K. z Procesu, aniž ví proč. To jsou ti Kafkovi zřízenci, policajti, zaměstnanci, úředníci Zámku, byrokratické hluché tvrďáky, jimiž nešťastné oběti ukazuje svoji němou a nelítostnou tvář tajemný Zákon. Odkryjí štěníci Řehoře a, věříte-li?, jeví ochotu ho snést a požertovat. Ale jen neblahá rodina projeví úděš nad prozrazeným tajemstvím, jen tu ještě jednou nakonec rodné srdce vypukne zmučeným projevem solidarity, a u cylindrů obrat: projevy pohoršené a okázalé důstojnosti, uražený odchod. Jejich tvrďásky připomínají zárodek štěnícího krunýře. Ostatně stejně jej připomíná otcova uniforma.

Povídka Proměna má v rámci Kafkova díla osobité místo: výjimečně zde autor projevuje svému hrdinovi jakýsi stín soucitu, výjimečně také spojuje pocit viny se skutečným proviněním. Pravidelně totiž je u něho pocit viny spojen přímo s faktem existence, vina je daným přívlastkem nebo obsahem existence: člověk je u něho vinen proto a *tím, že jest*. Bytí je poskvrnění vznešené, čiré, nesmírné *nicoty*. Přesně, jak prohlásil starý španělský dramatik: Cožpak největším hříchem člověka není již to, že se narodil? Ten šálivý prvek soustrasti mate: Proměna jím nabývá náznakového rázu osobní zpovědi, básník se zde citově angažuje přes míru svého zvyku. Ale nespolehejte na to příliš, Kafka zpovídá ještě spíš *vás*, než se zpovídá. Neboť není autora lstivějšího a úskočnějšího než Kafka. Krom jediného ovšem: Dostojevského.

(1964)

O KAFKOVI

Josef Jedlička

Leopardi vniknou do chrámu a vychlemtají obsah posvátných nádob; opakuje se to znovu a znovu; konečně to lze předvídat a stane se z toho část obřadu.